

զանդին ամենքը»։ Ռուսինյանը ուզում էր ազատ, ինքնավար տեսնել Հայաստանը։

Ն. Ռուսինյանն, այնուամենայնիվ, չկարողացավ գնահատել ժողովրդի ծավալած շարժումը, իրականությունից կտրվեց և դարձավ իդեալիստ մտածող։

Այսպիսով, 1860-ական թվականներին արևմտահայ լիբերալ-բուրժուական հոսանքը հեռու էր կանգնած ժողովրդական շարժումներից, սոցիալական պայքարից։

3. ԱԶԳԱՅԻՆ-ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔ

1850—1860-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում ձևավորվեց գավառահայ առևտրա-արհեստագործական բուրժուազիան, որի ձայնատար դարձած գավառահայ մտավորականությունը իր լուսավորական աշխատանքով, բարձրացրած խնդիրներով ավելի առաջադիմական դիրքեր գրավեց, քան ազգային-լիբերալները։ Ամենակարևորը, նա մտահոգված էր գյուղաբնակչության ճակատագրով։

Մինչ այդ արևմտահայ հասարակական-քաղաքական շարժման մեջ, առավել ևս գրական անդաստանում, գավառահայությունը դեռևս էական դեր չունի։ Կ. Պոլիս ու Զմյուռնիան, Վենետիկը, Վիեննան ու Փարիզն էին տալիս արևմտահայ գրական ու ֆաղափական մտքի նշանավոր ներկայացուցիչներ։ Սակայն Արևմտյան Հայաստանի անունից խոսող այս մտավորականները մինչև դարակեսը դեռևս գավառ էին մեկնում և տեղյակ չէին հայրենի բնաշխարհում ապրող հայ ազգաբնակչության կրած սոցիալ-քաղաքական տառապանքներին։

Անցյալ դարակեսից գավառահայ մտավորականներն արդեն գիտակցում էին, որ իրենք պետք է մտահոգվեն գավառի ճակատագրով, ստեղծեն սեփական դպրոց, մամուլ, գրականություն, հավաքեն ու գրի առնեն հայրենի բառն ու բանը, ավանդադուլյցները, դյուցազնավեպերը, առակներն ու ասացվածքները։ Գավառահայ մտավորականությունն էր, որ Կ. Պոլսի ու գաղթաշխարհի հայ առաջավոր խավերին հպատակեցրեց Հայաստանին և գավառի ողբը, հարստահարությունների դեմ մղվող պայքարը դարձրեց ընդհանուր հայ ժողովրդի մտահոգության առարկա։

Արևմտյան Հայաստանում գործող գավառահայ այս մտավորականները, սակայն դեռևս, հասունացած չէին մշակելու այնպիսի ծրագրեր, որոնք զերծ լինեին պահպանողականությունից։ Նրանք չէին կարողանում գնահատել բուրժուական հարաբերությունների առավելությունները ֆեոդալականի հանդեպ։ Նրանք դեմ էին գործարանային արդյունաբերության առաջընթացին, քանի որ վերջինս քայքայում էր հիմնականում ձեռքի աշխատանքի վրա հիմնված էսենաֆների արհեստանոցները, շուկայից դուրս շարժում գավառահայ առևտրականներին։ Գավառահայ մտավորականության հայացքը սկզբից եկեթ հառած էր դեպի անցյալը։ Նրանք ցանկանում էին ընդլայնել բարեփոխված եկեղեցու իրավունքները, վերականգնել «հայկական թագավորությունը»։

Հեռու մնալով հեղափոխական հայացքներից, նրանք չընկալեցին Մ. Նալբանդյանի ու հայ ազգային-դեմոկրատական մտավորականության երկնած

ծրագրերը, խուսափեցին ժողովրդի զանգվածային շարժումների բարոզից, արևմտահայերի ղինված ինքնագործունեության գաղափարից:

Գավառահայ ազգային-պահպանողականները համախմբված էին «Արծվի Վասպուրական» և «Արծվիկ Տարոն» պարբերականների շուրջը: Հոսանքի գաղափարական առաջնորդը Մ. Խրիմյանն էր, իսկ նրա գաղափարակիցները՝ հիմնականում ժառանգավորաց դպրոցի սաները:

«Արծվի Վասպուրական»-ում Մ. Խրիմյանը ջանում էր բարձրացնել լուսավորչական եկեղեցու հեղինակությունը, երբեմն փոփոխություններ առաջարկելով նրա ավանդական ծեսերի մեջ: Սկզբնական շրջանում խմբագիրն ու նրա աշխատակիցները դեռևս գրաբարապաշտ էին: Մ. Խրիմյանն առաջարկում էր հայագիտական բոլոր գրվածքները, գեղարվեստական ինքնուրույն ու թարգմանական երկերը շարադրել գրաբարով, իսկ ինչ վերաբերում էր աշխարհաբարին, ապա լայն դեմք ալյախի շրջանակների մեջ, որ մոտենար «սուրբ գրոց» լեզվին²²:

Սահմանադրական պայքարը, շփումը կովկասահայ անվանի մտավորականների հետ, ազատագրական շարժումների բարձրացող ալիքը, Թուրքիայի քաղաքական կուրսի փոփոխությունը, քուրդ ցեղապետների նոր վայրագությունները, Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիության իրավիճակի ծանրությունը բեկում առաջացրին Մ. Խրիմյանի ու նրա ղինակիցների հայացքների մեջ: Վարազը աստիճանաբար դարձավ հայրենասիրական գաղափարների կազապարման օջախ: Այդ հոսանքին հարեցին Գ. Սրվանձությանը, Նաթանյան եղբայրները, Երեմիա և Արիստակես Տեկանցները, Գևորգ Շերենցը, Գ. Աղվանյանցը, Նույնիսկ Պարսկաստանից Վարազ ժամանեց ու սրանց հետ կապվեց պատանի Հակոբ Մելիք Հակոբյանը (Բաֆֆին), որի բանաստեղծական անդրանիկ փորձերը տպագրվեցին «Արծվի Վասպուրական»-ում:

1869 թ. սեպտեմբերի 4-ին Կ. Պոլսի հայոց ընդհանուր ժողովը, հակառակ սուլթանի ու նրա մեծ վեզիրի կամքի, Խրիմյանին ընտրում է արևմտահայերի պատրիարք: Նա այդ օրերին դեգերում էր Կարինի ու նրա գավառների դիվանատներում, ուր ջանում էր կարգավորել Մշո ս. Կարապետ վանքի գործերը, ընթացք տալ Տարոնի հողագրկված գյուղացիների բողոքներին, դիմակայել քուրդ ցեղապետների պաշտպան կաշառակեր թուրք դատավորներին:

Խրիմյանն իր հետ մայրաքաղաք էր տանում ժողովրդի բողոքը, միաժամանակ և բարեկարգությունների հույսը: Եվ իրոք, պատրիարքության առաջին իսկ ամիսներին, ստացված բողոքները նա քննության դրեց Ազգային ժողովում, կազմեց ընդարձակ տեղեկագրեր և ներկայացրեց սուլթանական կառավարությանը:

1873 թ. Խրիմյանը հրաժարվեց պատրիարքությունից և Կ. Պոլսից վերադարձավ Վան: Սակայն նա միայնակ չէր վերադառնում: Նրա հետ գալիս էին հազարավոր պանդուխտ վանեցիներ, որոնք Խրիմյանի խորհրդով գնել էին հրացաններ և գալիս էին հայրենի տուն, իրենց պատիվը պաշտպանելու ավազակախմբերից:

Մ. Խրիմյանի գլխավորած հոսանքը 1860-ական թթ. հասունացնում էր

²² «Արծվի Վասպուրական», 1855, № 1, էջ 12 և հետ:

դործիչների մի սերունդ, որը հիմնականում կրթվել էր Վարազա ժառանգավորաց դպրոցում: Այս մտավորականների մեջ աչքի ընկավ Գարեգին Սրվանձադյանցը:

Գ. Սրվանձադյանցը 1863—1865 թթ. խմբագրում է Մշո ս. Կարապետի վանքում հրատարակվող «Արծվիկ Տարոնո» պարբերականը: Երկշաբաթաթերթը լույս է տեսնում 1863 թ. ապրիլի 1-ից մինչև 1865 թ. հունիսի 1-ը, ընդամենը 43 համար: «Վարդ» և գրական այլ կեղծանուններով Սրվանձադյանցը հոդ-

Մշո սուրբ Կարապետի վանքը

վածներ էր տպագրում նաև «Մեղու», «Մանղումբի էֆբյար», «Արևելյան մամուլ», «Մեղու Հայաստանի» պարբերականներում²³, գաղառահայության լեռնացող բողոքները հանձնում գաղթօջախների ուշադրությանը, բարձրացնում համազգային խնդիրներ:

²³ Տե՛ս «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատ. 3, Երևան, 1964, Ա. Ղանալանյանի հոդվածը, էջ 557 և հետ.:

Գ. Սրվանձտյանցը 1860-ական թվականներին գրաբարի ու աշխարհաբարի, կրոնի ու եկեղեցու հարցերում ազգային պահպանողական էր: Նա փորձում էր հաշտեցնել երկու լեզուները և նրանց կողմնակից բանակները՝ վրճուական տեղ հատկացնելով լուսավորված եկեղեցականների գործունեությանը: 1860-ականներին նա տարված էր հայ ժողովրդի նահապետական անցյալով, դեմ էր բուրժուական հարաբերությունների զարգացմանը, կապիտալիզմի ու եվրոպական ապրանքների ներթափանցմանն Արևմտյան Հայաստան և ազգային կենսաձևերի «եվրոպականացմանը»: Սրվանձտյանցը հավատարմորեն ծառայում էր արհեստագործներին, գավառահայ վաճառականներին, ջանում անխաթար դարձնել նրանց տնտեսական գործարքները, վերջիններիս փրկել արդեն ծայր առած մրցակցությունից ու քայքայումից, դիմագրավել ծավալվող պանդխտությանը:

Գաբեգին Սրվանձտյանց

«Շինական Հայոց կյանք ի Հայաստան» ակնարկում, «Մշեցիների բողոքում», ապա «Մանգումեի էֆքյարում» տպագրած հոդվածներում Սրվանձտյանցն արտահայտում էր իր դժգոհությունը պետության հարկային քաղաքականությունից, բողոքում «քաղաքից ուղարկված խարաջ ժողովողի», նրան ուղեկցող զափթիկների, անկարողից բռնությամբ հարկ գանձելու անիրավության դեմ: Հարկերի ծանրության պատճառով գյուղացին ընկնում է վաշխառուի ճանկը՝ գրավ դրնելով հողակտորը, տունը, նույնիսկ «կնոջն ու անչափահաս մանուկներին»: Սրվանձտյանցը մատնանշում էր, որ պետության վարած հարկային քաղաքականության և եվրոպական էժանագին ապրանքների երկիր ներթափանցման, թուրք աղանների ու քուրդ բեկերի հարստահարությունների պատճառով թշվառության գիրկն են նետվում հազարավոր հայ ընտանիքներ, երեխաները մատնվում են քաղցի, տղամարդիկ պանդխտության ցուպն են վերցնում և շատերն անվերադարձ հեռանում հայրենիքից:

Սրվանձտյանցի միակ հույսը լուսավորության, ազգի «ճարտասան գլուխներ պատրաստելու» վրա էր: Հայ ժողովուրդը դարձել է անդամալույծ, ուստի հարկավոր են երկու կարգի բժիշկներ՝ «հոգվույն համար Սահակ, Մեսրոպը և խրախուսիչ Ղևոնդ... իսկ մարմնույն համար անձնվեր վարդան, վահան, Մուշեղ և ասոնց նման հայրենասեր իշխանաց խումբ: Այս երկու դաս զորավոր

բժիշկներ երկու կողմ կեցած պետք է բռնեն անդամալուծին աջ և ձախ ձեռքը և այնպես քաջալերելով վեր հանեն հայրենյաց մահճեն»²⁴:

Սրվանձտյանցը գործնական օգնություն ցույց տվեց Միսաք Թիմուրյանի 1865 թ. Ակնում կազմակերպած «Նահապետական ընկերությանը»²⁵: Թիմուրյանը նպատակադրվել էր Տարոնում մի գյուղ գնել, «երկրագործական արդար վաստակոց համար աշխատիլ և միջոց ձեռք բերել»: Ընկերության ծրագիրը, որը հավանություն էր գտել Սրվանձտյանցի կողմից, պատգամում էր հավաքած դրամագլխով զաղթեցնել Ակնի «խեղճ մշակներին», «գրամն ու քաղաքականությունն անոնց աշխատության հետ խառնելով, բնական ընթացքով մեր աստի կենաց պիտույքը հոգալով և բարոյականությանը էլ մեր հոգվույն պետքերը պատրաստելով»: Տնտեսական այս ծրագիրը պիտի գործադրվեր եկեղեցու, ուսման և «ընկերահաշտ քաղաքականության» հետ միասին²⁶, Սա մի ուսմանտիկ ծրագիր էր, որը նպատակ ուներ դարմանել հայրենի վերքերը, պանդուխտներին վերադարձնել Հայաստան և ամենակարևորը՝ հայրենիքը պատենել Նվրոպայից Թուրքիա ներմուծվող գործարանային արտադրության ազդեցությունից:

Գ. Սրվանձտյանցը, 1860-ական թթ. ոգևորված Արևմուտքի ու Ռուսաստանի ազգային-ազատագրական շարժումներով, հայ երիտասարդությանը պատգամում էր ինքնագիտակցություն և ազատագրական պայքարի կոռով:

Նա, կանգ չառնելով նահատակության ու զոհաբերության առջև, միասնական պայքարի էր կոչում հայ ժողովրդի լուսավոր զավակներին՝ խավարի, թշվառության և գերության ճիրաններից ազատվելու համար²⁷:

Զեյթունի հերոսամարտերից հետո, Պ. Նորատունկյանից ստացած նամակի ազդեցությամբ նա ուշագրավ մտքեր հայտնեց, որոնք, սակայն, չեն ենթադրում, թե Սրվանձտյանցն ու իր ուսուցիչը այս պատմաշրջանում կողմնակից էին սուլթանական միահեծանության դեմ զինված ապստամբության բարձրացմանը, ժողովրդական հեղափոխական շարժմանը: Զենքի հատ ու կենտ կոչերով նրանք դիմակայում էին քրդական դերբեյների մնացորդներին, փոխաբերական իմաստով, խավարամոլությանն ու տգիտությանը: Պատահական չէր, որ թողած Արևմուտքի Գարիբալդիին, Հյուսիսի Գերցենին, թողած վերջիններիս Հայաստանի հետ կապող Մ. Նալբանդյանին, նրանք Մ. Պեշիկթաշլյանի հետ միասին, լիբերալ Նորատունկյանի միջոցով հաղորդակից դարձան լեհական իշխան Չարտորիժսկու ծրագրերին: Սակայն 1860-ականների Սրվանձտյանցի ազգային-պահպանողականությունը զուգորդվում էր լուսավորականության հետ: Իրական կյանքում եղած հակասական ու իրարամերժ կողմերն իրենց արտահայտությունն էին գտնում ժողովրդի հետ կապված եկեղեցական-մտավորականի աշխարհայացքի մեջ:

Վարագա դպրոցը տվեց գավառահայ ազգային-պահպանողական այլ մտավորականներ, որոնց մեջ աչքի են ընկնում Նրեմիա և Արիստակես Տեր-

²⁴ «Անթի Վասպուրական», 1861, № 2, էջ 45:

²⁵ Աղ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 563—564:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 563, տե՛ս նաև Գ. Սրվանձտյանց, Թորոս աղբար, Կ. Պոլիս, 1879, մասն Ա, էջ 260:

²⁷ Աղ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 562:

Սարգսենցները, Երեմիա Եպիսկոպոսը (1831—1885)²⁸ եղել է Բաղեշի, Խարբերդի, Վանի հոգևոր թեմերի առաջնորդ, 1862 թ.՝ Կ. Պոլսի պատրիարքական փոխանորդ։ Նա քաջատեղյակ էր ոչ միայն ժողովրդի իրավիճակին, այլև նրա մոտավոր անցյալի ու առօրյա պատմությանը։ Անձնական տպավորություններն ու ուսումնասիրությունները, արևմտահայ անվանի մտավորականների հետ ունեցած կապերը հնարավորություն տվեցին նրան գրի առնել XIX դարի 30—80-ական թվականների Արևմտյան Հայաստանում կատարված անցքերի պատմությունը։

1862 թ. Կ. Պոլսում Երեմիան Մ. Պեշիկթաշլյանի, Մ. Մամուրյանի և պոլսահայ այլ մտավորականների հետ ընդունեց Զեյթունի ներկայացուցիչներ Մնացական Սեմերձյանին, Գրիգոր Ապարդյան վարդապետին, Հակոբ քահանային, շաբաթներով հյուրընկալեց նրանց, հավաքությունների միջոցով մայրաքաղաքի հայերին ծանոթացրեց Զեյթունի դրությանը, կոչ արեց օգնության ձեռք մեկնել տուժածներին։ Նրա նախագահությամբ կազմակերպված ընկերությունը Մ. Մամուրյանի խմբագրությամբ նամակներ առաքեց Թիֆլիս, Վարազ, Գլախ, Աղթամար և հայաբնակ մյուս վայրերը, կոչ արեց դրամական օգնություն հասցնել Կիլիկիայի սովյալներին։

Երեմիա Տեկանցի համակրանքն ապստամբների կողմն էր, սակայն ապրստամբությունից հետո նա մեծ հույսեր էր դնում եվրոպական վեհապետների միջամտության վրա, կապեր էր պահպանում Փարիզում գտնվող Կարապետ Շահնազարյանի հետ, նրան նամակներ էր առաքում, հորդորում Նապոլեոն III-ի միջոցով օգնել Զեյթունին։ Տեկանցը փորձեր արեց լեզու գտնել կաթոլիկների համայնապետ Անտոն Հասունյանի հետ, այցելեց նրան և հայցեց նրա միջամտությունը։ Նա գոհունակությամբ արձանագրում է «իր և յուրայինների» հաղթանակը, այսինքն՝ Նապոլեոն III-ի միջամտությունը, Զեյթունի իշխանների ազատումը, «արյունահեղության դադարումը», սակայն անեծքի ու բանադրանքի հեղեղ է թափում ամիրաների, հատկապես սուլթանին հուհնազանդ պալատականների, այդ օրերին իրադարձությունների նկատմամբ անտարբեր հայ կղերականների գլխին։

Երեմիա Տեկանցը սերտ կապերի մեջ էր ոչ միայն Մ. Խրիմյանի, Գ. Սըրվանձտյանցի, Մ. Մամուրյանի, Մ. Պեշիկթաշլյանի, այլև Կարապետ Փանոսյանի, Հ. Սվաճյանի հետ։ Ապստամբություններից ու արյունահեղություններից խուսափող Երեմիան անկեղծորեն մտահոգված էր հայ ժողովրդի քաղաքական ինքնուրույնություն ձեռք բերելու, երկրի տնտեսական բարգավաճման, պանդխտության դեմն առնելու, աշխարհական ու եկեղեցական ուսուցիչներ պատրաստելու խնդրով։ 1860-ական թվականներին նրա գաղափարական ազդեցության տակ էին ուսումնական եղբայրները՝ վարդապետ Արիստակեսը և աշակերտ Սեդրակը։ Հետագայում նրանցից ավագը կանգնում է պահպանողականության դիրքերում, իսկ կրտսերը լրացնում ազգային-դեմոկրատների շարքերը, երկնելով Մ. Նալբանդյանին, Խ. Աբովյանին նվիրված բանաստեղծությունների մի ամբողջական շարք և «Շահենն ի Սիպիր կամ գաղթական հայը» քաղաքական-գեղարվեստական վեպը։

²⁸ ԳԱԹ, Խաչատուր Առնյանի արխիվ, գործ 10, էջ 469։

Բեռլինի վեհաժողովից հետո այս հոսանքի ներկայացուցիչների մի ըզգալի մասը, հուսախաբված նվրոպայի միջամտությունից, ոգեշնչվում է արևմտահայերի ապստամբական շարժումների գաղափարով:

4. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔ

Ի հակադրություն կղերա-ամիրայական ու լիբերալ-բուրժուական հոսանքների, Կ. Պոլսում և Ջմյուռնիայում ասպարեզ իջավ հայրենասեր գրողների ու հրապարակախոսների մի երիտասարդ սերունդ, որը դիմագրավում էր սուլթանական բռնատիրությանը, ջանում նվաճել սահմանադրություն, աղատություն և անկախություն: Հայրենասերների այս սերունդը իր շարքերից առաջ բաշեց մեծարանքի արժանի գործիչներ, մշակեց ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը:

Հ. Սվաճյան, Գր. Զիլինկիրյան, Ա. Հայկունի, Կ. Փանոսյան, Ս. Ոսկանյան, Մ. Ավատյան, Ս. Թազվորյան՝ ահա գրողների, հրապարակախոսների ու քաղաքական գործիչների անդրանիկ այն սերունդը, որն արևմտահայ իրականության մեջ ձևավորեց ու զարգացրեց ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարը:

Պայքարի վճռականությամբ ու կրքոտությամբ աչքի ընկնող, ֆեոդալական հին հարաբերությունների ու նրանց հավերժացմանը ձգտող գաղափարաբանության քննադատությամբ հանդես եկած, կյանքի բոլոր ձևերի նվրուպականացման, աշխարհաբար ժողովրդական լեզվի, ազգային գրականության ստեղծման մոենտիկների այդ համաստեղության համար բնութագրական են Ֆ. Էնգելսի խոսքերը XVIII դարի ֆրանսիական մատերիալիստ-էնցիկլոպեդիստների մասին. «Այն մեծ մարդիկ, որոնք Ֆրանսիայում լուսավորում էին զլուխները՝ մոտեցող հեղափոխության համար, իրենք հանդես էին գալիս ծայրահեղ հեղափոխականորեն: Ոչ մի արտաքին հեղինակություններն քչին ճանաչում: Կրոնը, բնության ըմբռնումը, հասարակությունը, պետական կարգը, ամեն ինչ ամենաանխնա քննադատության էր ենթարկվում: ամեն ինչ պետք է բանականության դատաստանի առաջ կանգնել և կամ պիտի արդարացնել իր գոյությունը, կամ թե անհետանար: Մտածող բանականությունը դարձավ դոյություն ունեցող ամեն բանի միակ չափանիշը»²⁹:

Գործունեության սկզբում, սակայն, Հ. Սվաճյանը, Մ. Մամուրյանը «Բարեգործական» ընկերության ձախ թեկն պատկանող մյուս մտավորականները պայքարի ձևերով ու մեթոդներով քիչ էին տարբերվում Գր. Օտյանից, Ն. Ռուսինյանից, Բարեշրջումները գերադասելով կյանքի հեղաբեկման արմատական մեթոդներից, 1860-ական թվականների դեմոկրատ գործիչները 50-ականների գաղափարակիցներից տարբերվում էին միայն նրանով, որ իրենց մտահոգության առարկան դարձրին հասարակ ժողովրդի վիճակի բարելավումը³⁰:

1860-ական թվականների սկզբներին արևմտահայ առաջադեմ մտավոր-

29 Ֆ. Էնգելս, Անտի-Դյուրինգ, Երևան, 1952, էջ 19:

30 Հայկ Ղազարյան, Մաթթոս Մամուրյան, Երևան, 1959, էջ 84—85: